

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

УДК 321.7

Латигіна Н. А.

ДО ПИТАННЯ ПРО МОДЕЛІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Розглянуто сутнісні аспекти й базові моделі демократизації авторитарного суспільства.

За всієї складності суспільно-політичних змін, що відбуваються впродовж останніх десятиліть у різних регіонах світу, їх неоднозначності й суперечливості поставторитарних трансформацій, прогресуюче зміцнення демократичного правління, вочевидь, є домінуючою тенденцією суспільної еволюції кінця ХХ століття.

Серед представників зарубіжної політології на межі 80-90-х років минулого століття чималої популярності набули твердження про прихід нової ери, що проявляється в повсюдному і безповоротному перекроюванні політичної карти світу відповідно до еталонів західної ліберальної демократії. Висунута Ф. Фукуямою претензійна теза про «кінець історії як такої» й досягнення людством «кінцевої точки його ідеологічної еволюції» проголошувала «універсалізацію західної ліберальної демократії в якості кінцевої форми людського правління» [8: 4].

Однак досить скоро науковцям стало зрозуміло, що занепад авторитарних порядків не призводить автоматично до демократичного врядування. «Як деяка формула, - констатував французький вчений Г. Ерме, - теза про «століття демократії» виглядає справедливою. Але, подібно усім абстрактним формулам, ця теза є, разом з тим, деяким спрощенням» [9: 249]. У роботах теоретиків політичного транзиту - А. Пшеворського, Р. Бова, М. Кінзо, С. Фуентеса, Ф. Рохаса, Е. Торрес-Ріваса, М. Вейнера - спостерігаємо намагання уточнити і навіть змінити поширені концептуальні підходи до демократизації.

У цьому зв'язку є актуальним з'ясування сутнісних аспектів (тривалість, етапи, характерні риси, сприятливі обставини, ризики, загальні компоненти) і базових моделей демократизації суспільства, чому і присвячено цю статтю.

Отож автор ставить перед собою такі завдання:

- охарактеризувати процес переходу від авторитаризму до демократії;
- виокремити сутнісні аспекти демократизації суспільства;
- окреслити види базових моделей переходу від авторитаризму до демократії.

Еволюція поглядів транзитологів на сутність поставторитарних змін характеризується не лише звільненням від безпідставного оптимізму, а й уточненням попередніх теорій генезису демократії та виробленням нових методологічних схем, які дають змогу об'єктивно аналізувати безпрецедентні суспільні трансформації і демократизацію зокрема. В цьому аспекті є важливим розрізнення етапів процесу демократизації, кожний з яких має власну логіку і специфічні ознаки. Зокрема, А. Пшеворський відзначає, що процес демократизації має два різних аспекти, які, проте, часто збігаються у часі: «вихід з авторитарного режиму та створення демократичного режиму» [11: 67]. Причому перший аспект не обов'язково змінюється другим. Становлення демократії є «лише одним результатом серед низки можливих результатів падіння авторитарного режиму» [11: 68]. Конкретизуючи цю думку про двоступеневий характер демократичних перетворень стосовно змін у Східній Європі, деякі автори формулюють тезу про необхідність поділу посткомуністичного переходу на два різних процеси: по-перше, руйнування структур авторитарної влади, що існували до цього, та, по-друге, створення нових демократичних політичних структур, які повинні зайняти місце колишніх [6: 113].

З розгорнутою критикою планів негайної і повної демократизації суспільства виступив

А. Мігранян. Він доводив: «Перехід від авторитарної системи до демократії не можна здійснити миттєво, стрибком. При початковому роздержавленні духовного, а потім і економічного життя, в результаті юридичного оформлення різних (недержавних) форм власності відбувається ускладнення суспільства, в якому швидко виникають численні конфліктуючі інтереси. Їх поляризація і конфлікт між ними збільшують можливість хаосу і краху політичної системи, яка перебуває на стадії радикальної перебудови. Тому, доки відбуватиметься дуже складний процес формування, оформлення, зміцнення громадянського суспільства в економічній і духовній сферах, надзвичайно важливо, щоб у політичній сфері збереглася міцна авторитарна влада, яка на даному етапі допускала б обмежену демократію. В суспільстві, яке перебуває у перехідному періоді, щоб уникнути всіляких ілюзій у народі, необхідно, аби влада, що проводить реформу, привселюдно говорила про необхідність обмеження демократії і пояснювала причини цього» [2: 146-147].

А. Мігранян вважає, що демократичні свободи повинні впроваджуватися поступово, по мірі створення відповідної економічної, законодавчої і культурної бази під контролем авторитарної влади. «Кінцева мета перебудови - перехід до демократії - може бути досягнута лише тоді, коли ефективно будуть працювати законодавчі органи, в межах яких налагодять конструктивну взаємодію і співробітництво представники різних реальних інтересів у суспільстві. Доки не буде впевненості в тому, що політична система, яка склалася, здатна самостійно й ефективно функціонувати, патерналістський, авторитарний характер влади необхідно зберегти в нашому суспільстві, щоб уникнути фрагментації політичної системи через боротьбу безлічі суперечливих інтересів, що може призвести до краху політичної системи» [3: 168].

Поряд з цими доволі загальними, хоча принциповими констатаціями, які стосуються особливостей становлення інститутів політичної демократії, в сучасній політології поширені й більш складні концепції, покликані слугувати основою об'єктивного й комплексного описання суперечливості перехідних процесів у посткомуністичному світі, а також чіткій оцінці їх можливих перспектив. При цьому джерелом теоретичних побудов і критерієм характеристики посткомуністичних реалій слугує категоріальний апарат, розроблений транзитологією при вивченні досвіду демократизації латиноамериканських і південноєвропейських країн.

Два поняття відіграють ключову роль у цих теоретичних побудовах - «перехід до демократії» (*transition*) та «усталення демократичної системи», або «зміцнення демократії» (*consolidation*). Як відзначає Г. О'Доннелл, загальний процес демократизації складається не з одного, а з двох послідовних переходів: перший (*transition*) призводить до «встановлення демократичного уряду»; другий (*consolidation*) - до «зміцнення демократії», або до «ефективного функціонування демократичного режиму» [70: 18]. У першому разі йдеться про формування інституціональних основ демократичної системи, що забезпечують змінюваність політичних лідерів за допомоги демократичних процедур. У другому ж мається на увазі зміцнення самої демократії як суспільно-політичної системи, що передбачає залучення більшої частини суспільства (включаючи не лише політичні, суспільні (громадські) організації, інституціоналізовані групи інтересів, а й широкі верстви населення) до цінностей демократії, усвідомлення її як найбільш досконалої форми урядування у порівнянні з усіма іншими.

Вкрай сприятливим для започаткування демократичного переходу вважається налаштування політичного керівництва країни на реформи. Найбільші шанси розпочати, успішно й необоротно провести демократизацію, хоч як дивно, має авторитарний правитель держави, за умови, що він дійсно є прихильником перетворень і впевнено тримає кермо влади. Іншою важливою обставиною тут є загальнонаціональний консенсус. Участь у його формуванні мають брати авторитетні представники інтелігенції, вчені, лідери релігійних громад тощо.

Якщо ж авторитарний правитель заперечує демократизацію, визначальна роль у лібералізації системи має належати народним масам та політичним силам, що виражають їхні інтереси. При цьому є вкрай важливим не порушити стабільність і баланс у суспільстві, що забезпечується готовністю обох сторін до переговорів, професіоналізмом і раціональним підходом політичних лідерів, як це було, приміром, в Іспанії.

Чим більше лідери опозиції здатні мобілізувати демократичний рух, тим вищі їхні шанси у діях з метою зміни авторитарного режиму. Натомість неузгодженість продемократичних сил має наслідком розбалансування системи і зміцнення позицій прибічників «твердої руки» через те, що населення цілком природно прагне уникнути хаосу й некерованості суспільства. Отож успіх демократизації великою мірою залежить від розумного й умілого політичного керівництва, єдності реформаторських політичних сил і рішу-

чості їхніх дій. Певну роль тут відіграє і підтримка з-за кордону.

Стосовно можливостей зовнішнього впливу на демократизацію, вимог і очікувань, пов'язаних із нею, й досі точаться дискусії. Одні не приймають такий вплив, вважають його втручанням, який несе більше шкоди, ніж користі. Очевидно, що двосторонні домовленості про взаємодопомогу, навіть коли йдеться про таку розвинену демократію, як США, неодмінно обумовлені інтересами й мотивами учасників, серед яких демократизація не обов'язково буває головною.

Натомість інші вважають, що навіть найбільш доброзичливі наміри надати допомогу демократичному процесу не гарантують успіху, тому що: а) ця допомога компрометує і позбавляє легітимності адресата; б) залежність від зовнішньої допомоги робить процес несамодостатнім, призводить до втрати народом відчуття самостійності у встановленні демократії, а отже, загрожує її стабільності.

Модернізація авторитаризму містить чимало ризиків, які загрожують «новим» демократіям через недосконалість законодавчих та інституціональних основ, неналежну якість політичного керівництва й невідповідність соціально-економічної стратегії урядів суспільним очікуванням, як, наприклад, у країнах Латинської Америки і Карибського басейну. Позитивні зміни в країнах цього регіону - послаблення авторитарних режимів, утвердження демократичних правових норм, регулярне проведення виборів, піднесення професіоналізму й відповідальності виконавчої влади, утвердження парламентаризму, зміцнення системи правосуддя й дотримання прав людини - не призвели до остаточного усунення загроз внутрішній безпеці. Відбулася лише зміна характеру цих загроз, їх переміщення з царини ідейно-політичної (протистояння влади та революційних демократичних рухів) й інституційної до сфери соціальної й етнополітичної. При цьому дія конституційних і законодавчих норм виявляється достатньою, щоб обмежувати силову нейтралізацію загроз, що виникають. Учасники політичного життя дедалі більше вдаються до розв'язання проблем шляхом переговорів і досягнення компромісів.

При всій різноманітності варіантів переходу від авторитаризму до демократії існують спільні закономірності, що властиві політичній модернізації й демократизації в різних поставторитарних країнах. Це легітимність режимів, яка забезпечується вільними виборами, що проводяться у відповідності до положень конституції та виборчих законів; дійсний поділ влади, включаючи незалежність судової влади; цивільний контроль

над армією; політичний плюралізм, дотримання прав людини.

Від особливостей країни, наявності або відсутності опозиції авторитарній владі, від того, було повалення цієї влади цілеспрямованим чи спонтанним, залежить, які саме інституційні форми й законодавчі норми будуть використані для переходу до цивільного правління й демократії. Такий перехід, приміром, в країнах Південної Америки виявив суттєві відмінності в темпах і глибині політичних перетворень, участі в них організацій громадянського суспільства. Наприклад, у Бразилії цей перехід «став радше результатом угод і компромісів з колишнім режимом, ніж різким розривом зі старим політичним устроєм», а прийняття конституції 1988 року не усунуло багатьох проблем інституціонального плану [7: 47]. Наслідком цього були численні політичні кризи, відсутність каналів взаємодії між різними політичними й економічними акторами, що ускладнювало пошуки загальнонаціонального консенсусу.

В Аргентині перехід до цивільного правління в результаті демократичного руху проти військового авторитарного режиму супроводжувався важливими змінами законодавства, що стосувалося громадянської безпеки. В Чилі, де діяла прийнята режимом Піночета конституція 1980 року, яка закріпила три головні функції збройних сил - оборону, захист національної безпеки і гарантію інституціональності, - армія зберегла значну автономію і після загальнонаціонального референдуму 30 липня 1989 року, під час якого чилійські громадяни висловилися за відновлення демократії [7: 15]. У Парагваї перехід до цивільного правління полягав лише в лібералізації верхівки і не похитнув становища військових, яке зміцніло за десятиріччя диктатури Стресснера. Проте під впливом демократичних реформ в сусідніх державах і в цій країні було прийнято новий основний закон, який обмежував участь в політиці військових або цивільних осіб, що причетні до державних переворотів чи заколотів, тобто посягали на конституційний лад [5: 13].

Попри різну швидкість процесів демократизації, відмінності у ступені автономності збройних сил, досвід країн Латинської Америки засвідчує, що армія може виступати на підтримку демократичної системи, зміцнення інститутів правової держави, деполітизації збройних сил, що свідчить про зменшення ризиків політичної дестабілізації через неконституційні дії військових. Отож перспектива переворотів, а відповідно і загрози політичній безпеці держави й суспільства, зменшилися. Як в армійських колах, так

і в політичній еліті та громадянському суспільстві досягнуто консенсусу з питань захисту демократії і конституційних норм.

Усе ж серйозну загрозу стабільності демократії містять криза управління й занепад соціальної сфери. Саме від ефективного управління багато у чому залежать легітимність влади і суспільна безпека. Поява в умовах демократизації нових політичних акторів, активізація неурядових громадських організацій та приватного сектора, виникнення альтернативних соціальних рухів - усе це ускладнює управління, ставить перед урядами важке завдання узгодження різноспрямованих суспільних інтересів, створює передумови кризи управління. Ця криза особливо гостро вражає країни, що реалізують політику макроекономічної стабілізації і розв'язують дилему сталого розвитку та внутрішньої безпеки. Адже проблеми, пов'язані з соціальним і етнічним складом суспільства, здатні породжувати загрози стабільності і безпеці демократичної політичної системи. Як зазначав гватемальський соціолог Е. Торрес-Рівас, недовіра до політики урядів «трансформується на недовіру до демократії», що може призвести до втрати легітимності влади і приховує в собі нові загрози безпеці суспільства [12: 89].

Процес демократизації може включати періоди відтворення авторитарних порядків та повернення знову до демократії. Така циклічна модель модернізації характерна, головним чином, для країн Латинської Америки, зокрема Аргентини, Бразилії, Перу, Болівії, Еквадору, однак траплялася і в Туреччині та Нігерії. Періодичні зміни популістських режимів на консервативні військові і навпаки були викликані тим, що за умов незрілої демократії радикалізм, корупція, безладдя досягають неприйнятних поширення, отож намір військових навести порядок отримує підтримку народу. Втім, коли стає очевидним, що авторитарний режим не може впоратися з економічними проблемами, а збройні сили стають надмірно політизованими, знову ж таки, відповідно до волі народу, армійське керівництво полишає важелі влади (або ж його примушують до цього). Така циклічна зміна режиму тут є подібною до зміни політичних партій при владі в стабільних демократіях. Власне, має місце не поперемінне чергування демократичної та авторитарної систем; сама зміна демократичних порядків на авторитарні й навпаки і є політичною системою даної країни.

Іншою моделлю модернізації авторитарного режиму є так звана «модель другої спроби». Вона має місце, коли нововстановлена демократична система зазнає кризи через відсутність соціальної

бази демократії, коли демократичні лідери здійснюють непрофесійну, незважену політику, або коли якийсь суспільний катаклізм призводить демократичний режим до краху і до влади на більш або менш тривалий час знову приходять авторитарний уряд. Через певний час політична еліта робить другу, більш вдалу спробу встановити демократію, і успіх її почасти обумовлюється тим, наскільки вдається використати попередній досвід. Німеччина, Італія, Австрія, Японія, Венесуела, Колумбія встановили достатньо стабільні демократичні системи саме після другої спроби демократизації. Іспанію, Португалію, Грецію, Корею, колишню Чехословаччину і Польщу можна буде віднести до країн, де мала місце «модель другої спроби», якщо в них відбудеться стабілізація демократичних режимів «третьої хвилі».

Третьою назвемо модель «перерваної демократії». Йдеться про країни, в яких впроваджені демократичні режими існують досить тривалий час. Однак, коли в них трапляється криза, це призводить до гальмування трансформаційних процесів. Наприклад, у сімдесяті роки минулого століття демократизацію було призупинено в Індії й на Філіппінах (демократично обраними главами виконавчої влади), в Уругваї (виборними лідерами спільно з військовими), в Чилі (армійською верхівкою, що скинула виборний уряд). Втім, наявний досвід існування демократії в цих країнах не дав змоги політикам, що на неї посягнули, остаточно припинити демократичну тенденцію. В усіх чотирьох названих випадках вони кінцем мусили погодитися на всенародне голосування з приводу того, які порядки мають бути, і програли.

Четверта модель зміни авторитарного режиму становить безпосередній перехід від стабільної авторитарної системи до стабільної демократичної системи шляхом поступової еволюції або в результаті різкої заміни першої на другу. Ця модель була типовою для транзитів першої хвилі демократизації. Спроби третьої хвилі демократизації в Румунії, Болгарії, на Тайвані, в Мексиці, Гватемалі, Сальвадорі, Гондурасі й Нікарагуа зможуть бути віднесені до моделі зазначеного зразка, якщо демократія в них остаточно консолідується.

Зрештою, до моделей демократичного транзиту віднесемо деколонізацію, коли метрополія впроваджує демократичні інститути в своїх колоніях. Вони ж, здобувши незалежність, зберігають і зміцнюють демократичні порядки, чим вигідно відрізняються від традиційного шляху деколонізації. Під час «третьої хвилі» демократизації так сталося, зокрема, з Папуа-Новою Гвінеєю. Як зазначав М. Вейнер, дана модель властива здебільшого колишнім британським колоніям, більшість з яких отримали

незалежність у процесі другої хвилі демократизації [75: 862]. Ті ж, для кого незалежність і демократія стали наслідком «третьої хвилі», є дрібними острівними державами - Антігуа і Барбуда, Беліз, Домініка, Кірібаті, Сент-Крістофер і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вісент і Гренадіни, Соломонові острови, Тувалу, Вануату.

Якщо порівняно стабільні та тривалий час існуючі авторитарні й демократичні режими позначити літерами *A* і *D*, а менш стабільні та недовговічні - *a* і *d*, то п'ять моделей переходу від авторитаризму до демократії можна схематично зобразити так:

- «циклічна»: *a-d-a-d-a-d*;
- «друга спроба»: *A-d-a-D*;
- «перервана демократія»: *A-D-a-D*;
- «прямий перехід»: *A-D*;
- «деколонізація»: *D/a-D* [4: 55].

З кінця вісімдесятих років минулого століття спостерігається нова фаза «третьої хвилі» демократизації, коли цей процес поширився на країни, які не мали в минулому скільки-небудь значного демократичного досвіду - Румунію, Болгарію, Радянський Союз, Тайвань, Мексику. Цьому сприяли такі суспільні зміни світового масштабу:

- заострення проблеми легітимності авторитарних політичних систем, у яких здобули широке визнання демократичні цінності, встановилася залежність режимів від функціональної легітимності, мала місце втрата легітимності через воєнні поразки, економічні негаразди й енергетичні кризи 1973-1974 та 1978-1979 років;

- безпрецедентне глобальне економічне зростання в шістдесяті роки, яке в багатьох країнах призвело до підвищення рівня життя, освіти, чисельності міського середнього класу;

- суттєві зміни в доктрині й діяльності като-

лицької церкви, відображені в рішеннях Другого Ватиканського собору у 1963-1965 роках, перетворення національних церков на противників авторитаризму і проповідників демократичних реформ;

- зміни в міждержавній політиці, в тому числі нова позиція Європейського Союзу щодо розширення (кінець шістдесятих років), наголос США на питаннях прав людини й демократії в інших країнах (починаючи з 1974 року), переворот, здійснений у кінці вісімдесятих років М. Горбачовим у радянській імперській політиці;

- ефект «снігової грудки», або демонстраційний ефект, викликаний першими прикладами переходу до демократії під час «третьої хвилі» і підсилений засобами міжнародної комунікації, який стимулював намагання змінити режим у інших країнах [4: 56-57].

Своєрідним полігоном, на якому випробувано модель перебудови недемократичного режиму згори, зусиллями реформаторської правлячої верхівки, стала Іспанія. Результат тут був досягнутий за рахунок того, що влада під тиском опозиції мусила піти на переговори й угоди з демократичними силами. Багато елементів цієї моделі згодом були використані в країнах Східної Європи й Латинської Америки.

До певної міри умовно країни світу можуть бути розподілені на три групи: а) країни з недемократичними режимами, б) країни, в яких нещодавно впроваджено демократію, в) країни з давніми і стійкими демократичними порядками. В аспекті демократичної перспективи перед країнами кожної групи стоять принципово різні завдання. Важливу роль у визначенні цих завдань відіграє аналіз моделей переходу від авторитаризму або тоталітаризму до демократії.

1. Кинзо М. Д. Эффективность системы власти и процесс принятия решений // Латинская Америка.- 1998.- № 2.- С. 47-54.
2. Миграян А. Долгий путь к европейскому дому // Новый мир.- 1989.- № 7.- С. 146-157.
3. Миграян А. Россия в поисках идентичности.- М., 1997.- 230 с.
4. Хаунтингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века.- М.: РОССПЭН.- 2003.- 368 с.
5. Чумакова М.Л. Векторы политической безопасности // Латинская Америка.- 2000.- № 4.- С. 13-21.
6. Vova P. The Political Dynamics of the Post-Communist Transition. A Comparative Perspective // World Politics.- October, 1991.- Vol. 44.- № 1.- P. 113-138.
7. Fuentes C, Roj as F. Transición, coaliciones y gran estrategia.- Santiago de Chile, 1997.- 104 p.
8. Fukuyama Fr. The End of History? // The National Interest.- Summer 1989.- № 16.- P. 4-17.
9. Hermet G. Introduction: The Age of Democracy? // International Social Science Journal.- May 1991.- № 128.- P. 249-259.
10. O'Donnell G. Transitions, Continuities and Paradoxes. In: Mainwaring Sc, O'Donnell G. and Valenzuela A. (Eds.) Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective.- Notre Dame, 1992.- 590 p.
11. Przeworski A. Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America.- Cambridge, 1991.- 294 p.
12. Torres-Rivas E. America Latina. Gobernabilidad y democracia en sociedades en crisis // Nueva sociedad.- 1993.- № 128.- P. 89-97.
13. Weiner M. Empirical Democratic Theory // PS Fall.- 1987.- Vol. 20.- P. 863-883.

N. Latygina

ABOUT MODELS OF THE SOCIETY DEMOCRATIZATION

The essence and main models of the authoritarian society are considered.